

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН
АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларни чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2021-8

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2021

Бош мухаррир:

Абдуллаев Икром Искандарович, б.ф.д., проф.

Бош мухаррир ўрнибосари:

Ҳасанов Шодлик Бекқилатович, к.ф.н., к.и.х.

Тахрир ҳайати:

Абдуллаев Икром Искандарович, б.ф.д., проф.

Абдуллаев Баҳром Исмоилович, ф-м.ф.д.

Абдуллаев Раҳиман Бабажонович, тиб.ф.д., проф.

Абдуҳалимов Баҳром Абдураҳимович, т.ф.д., проф.

Алибегов Нағмет Қаллиевич, и.ф.д., акад.

Бабаджанов Қушнур, ф.ф.н., проф.

Бекчанов Даврон Жуматазарович, к.ф.д.

Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.

Дурдыева Гаўҳар Салаевна, арх.ф.д.

Дусчанов Бахтиёр, тиб.ф.д., проф.

Ибраҳимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.

Жуматиёзов Зоҳид Отабоевич, ф.ф.н., доц.

Қадиров Шавкат Юлдашевич, қ/х.ф.н.

Қулшароф Уҷра Отобоевич, ф-м.ф.д.

Ламерс Жан, қ/х.ф.д., проф.

Мэйкл С. Энжел, б.ф.д., проф.

Мирзаяв Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.

Раҳимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.

Рашидов Назмурод Элмуродович, б.ф.н., доц.

Рўзиев Рашид Юсуфович, тиб.ф.д., проф.

Рўзиматов Бахтиёр, и.ф.д., проф.

Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.

Салаев Санъатбек Қамилевич, и.ф.д., проф.

Сирожов Ойбек Очилович, с.ф.д., проф.

Сотиков Гойитназар, қ/х.ф.д., проф.

Тожибоев Қамилжон Шаробитдинович, б.ф.д., академик

Халматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.

Ҳўнанов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.

Шатарбоев Эркин Бардиқулович, б.ф.д., проф.

Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.

Эмчанов Рузғабой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.

Ўразбоев Гаўрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.

Ўразбоев Абдулла Дурдыевич, ф.ф.д.

Ҳажиева Мўсуда Султановна, фал.ф.д.

Ҳасанов Шодлик Бекқилатович, к.ф.н., к.и.х.

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал. - №5 (79), Хоразм Маъмун академияси, 2021 й. – 322 б. – Босма нашрининг электрон варианты - <http://maamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими – Хоразм Маъмун академияси

**МУНДARIЖА
АРХИТЕКТУРА**

Setmamatov M.B., Madirimov X.A., Imamov Q.T. Qadimgi Xorazm madaniy yodgorliklari. Mirdarakan majmuasi tahlili	6
Setmamatov M.B., Baydjanov A.Q., Madirimov X.A. Qadimgi Xorazm. Mirdarakan majmuasidagi xalifa Erojshar maqbarasi	9

БИОЛОГИЯ ҶАНЛАРИ

Bekchanov M.X., Bekchanov N.X. Xorazm vohasi "Faunani saqlash" MCHJ hududidagi qattiq qanotlilar (Coleoptera) tarkibi aytim vakillarining uchirishi va bicekologik xususiyatlari	13
Domiyyevov B.N. Buxoro viloyatida ko'k kaptar (<i>Columba livia neglecta</i> Hume, 1873) ning biologiyasiga doir materiallar	17
Abdullaev U.P., Jumaynazarov X.U., Iskandarov A.N., Abdullaev N.N. Xorazm vohasi dadxahiy arinlar (Hymenoptera: Vespidae) faunasining areologik tahlili	22
Abdurasulova S., Avezmetova N., Pizilov A., Bazarova P. Ўzbekistonda adventiv - <i>Deloscatas reticulatum</i> (Gastropodata:Gastria Nuda) turining tarqalishi va kўжалik ahamiyati	25
Azimov N.T. Kurama va Chotkol tog tizmasidagi xesh bargli daraxt va butazorlarning hozirgi ekologik holati	29
Boltasov K.S., Jamalova F.A., Mamurasulova N.N. Ekologicheskoe gruppирование namatodofaunni tutayinik rasteniy	33
Ortiqov Э.А., Махмуджамов Д.Н., Азизова F.A. Ўzbekistonda tarqalgan <i>Limonitis</i> va <i>Iris</i> ost turkumi (<i>Iris</i> L.) turlarining akschacha morfologik va biogeografik tahlili	37
Rajabov T.F. Zhabudok-Zhibudun tog'pari usimliklar kompozitsiyasining floristik va tsenotik xususiyatlari	39
Rahmonov R.P., Raximov A.P., Raximov J.P., Tuxeva G.U. Buxoro viloyatida oylanadigan sut emakuvchilarning taksonomik tahlili	44
Rўzmetov P.S., Matyukubov Э.Ш., Abdullaev N.N., Ibragimov Ш.Б., Ollanazarov С.Б. Bimoparda termitlarining tarqalishiga ta'sir qiluvchi omillar	47

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ҶАНЛАРИ

Artikova N.T., Salimova N.X. Buxoro viloyati sug'oriladigan tuproqlarning meliorativ holati va unga ta'sir etuvchi omillar	51
Khadayberdiyev F.Sh., Bobojonov S.U., Mukhamadov K.M. Current situation of pasture use in Bukhara region	54
Muradullaev A.M., Raximovkulov S., Islamov A.M., Abdurasulov Ш.Э., Xujayev П.Ю. Ғўза нав ва тизмалари тола чиқарган юкори ҳароратнинг таъсири	56
Намазов Ш.Э., Матъқубов С.К. Интрогрессив ғўза тизмалари иштирокида чашиштириб олинган F ₁ -F ₂ дарагаларида тола узунлигининг ирсийлигини ва ўзгарувчанлиги	61
Намазов Ш.Э., Матъқубов С.К. Интрогрессив ғўза тизмаларида эрташиштиришнинг ўзгарувчанлиги	63
Рахмонов Ш.Т. Экономико-географические особенности сельского хозяйства северного Таджикистана в условиях трансформируемой экономики	66
Розиков Ж.М. Межа-сабабоғчилик кластерларини бошқаришни ташкилий механизмни такомиллаштириш	70
Худайбергенова Н.Б., Рейсов Н.Б., Рейсов О.Н. Орел бўйида сув танқислиги шароитида дахлдогчиликни юритиш	72
Эргашев О.Р. Ғўза шаклларининг бир неча асосий ўсимликларида кўжалик белгилари кўрсаткичларини намойиш бўлишини ўрганиш	75

ИҚТИСОДИЁТ ҶАНЛАРИ

Abdullaev A., Kakhimova M., Obidova M., Shoalimova D. The impact of Covid-19 to the tourism industry mainly to the hotel Sphere in Uzbekistan	79
Ashurbayev O.A., Akabirova A.A., Mirfayazov M.M. The role of integrated marketing communications on the example of restaurant «Brasserie on the park»	82
Kazimov A., Kazimov A., Ergasheva N., Karimova S., Arifov A. Hospitality or tourism?	86
Abdubosqitova B., Baxramova Ш. Маркетинговое исследование по улучшению услуг Ташкентского зоопарка	93
Алиева Э.А. Оценка инновационного потенциала предприятия на основе стоимостного подхода	96
Ашрамова М.Х., Курболова Э.К., Умаров М.Х. Коммуникация, продвижение и бренд в сельском туризме	99
Ашурбаев О., Абдусалдов С., Хасанов Р. Азамат общества. Исследования кофеен и ее целевой аудитории	104

7. Г.В. Никольская. Пластинчатотелые жуки (Scarabaeoidea) Казахстана и Средней Азии. — Атам-Атам: «Наука» Казахской ССР, 1987. — 232 с. — 1000 экз.
8. Козлов, М. и Омаров, Н., 1991. Шестнадцатый Атамас-Определитель Беспозвоночных. Москва: Просвещение
9. Ivanov, A.V., "New Data on the Beetle Fauna of the Families Histeridae and Tenebrionidae and the Superfamily Scarabaeoidea of Ustyurt State Natural Reserve, Kazakhstan," *Eurasian Entomological Journal* 11, 223–235 (2012)
10. L.V. Egorov, T.U. Rakhimov. "Materials to the knowledge of darkling beetles (Coleoptera: Tenebrionidae) of Uzbekistan" *Euroasian Entomol. Suppl.* 5, 2015
11. Nabozhanov, M., 2018. Review of the Genus *Hedyphanes* Fischer von Waldheim, 1820 (Coleoptera: Tenebrionidae: Helopiini) of Kazakhstan, Middle Asia, Iran and Afghanistan. *Entomological Review*, 98(3), pp. 594–628.
12. N. B. Nikitsky and A. S. Ukrainsky, 2016 The Ladybird Beetles (Coleoptera, Coccinellidae) of Moscow Province ISSN 0013-8738. *Entomological Review*, 2016, Vol. 96, No. 6, pp. 710–735 ISSN 0013-8738
13. Определитель насекомых Дальнего Востока СССР. Т. III. Жесткокрылые, или жуки. Ч. 2 / под общ. ред. П. А. Лера. — Л.: Наука, 1992. — С. 363. — 704 с. — 1400 экз. — ISBN 5-02-025623-4.
14. Подымова Г. М. Определитель жуков трибы Coccinellini (Coleoptera, Coccinellidae) Среднего Поволжья / редактор выпуска Флоренс Д. Н. — Куйбышевский государственный педагогический институт имени В.В.Куйбышева, 1969. — 37 с. — 2000 экз.
15. Пьянковский, Н., 1994. Определитель Насекомых. Москва Топикал
16. С. И. Малеева. Пластинчатотелые (Scarabaeidae). Подсемейства Eucherinae, Dynastinae, Glaphyrinae, Trichinae. — М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. — Т. X. — С. 70—83. — 399 с. — (Фауна СССР. Жесткокрылые)
17. Зенкович, Л., Бальсиков, А. and Гиларов, М., 1968. Жизнь животных. Москва: Просвещение

UO'T 598. 265. 1

BUXORO VILOYATIDA KO'K KAPTAR (COLUMBA LIVIA NEGLECTA HUME, 1873)**NING BIOLOGIYASIGA DOIR MATERIALLAR***B. N. Doriyevov, katta o'qituvchi, BuxDU, Buxoro*

Annotatsiya. Maqolada Buxoro viloyati sharoitida Ko'k kaptarning boshqa kaptarsimonlardan farqli belgilari, uchrash joylari, xulqiy reaksiyasi, qiyasining joylashishi, uya qurishi, uyaning tarkibiy qismlari va morfometrik o'lchamlari, tuxum qo'yishi va ularni isitish jarayonidagi nasil g'amxo'rligi, jo'ja ochishi, jo'jalarining o'lchamlari, oziqlanishi va oziqa xillari kabi biologik xususiyatlari hamda ahamiyati to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: tuxum, uya, jo'ja, qush, biologiya, ekologiya, areal, agrobiogeotsenoz, morfometrik, antisaniitariya.

Аннотация. В статье приведены информации об отличиях Сизого голубя от других видов в Бухарской области, о местах их встречаемости, о поведенческой реакции, о расположении и строении гнезда, о составе и морфометрических размерах гнезда, о кладке и уходе во время нагревания яиц, о выкармлинии птенцов и их размерах, о питании и разнообразии кормов, о других биологических особенностях и значении вида.

Ключевые слова: яйцо, гнездо, птенец, птица, биология, экология, ареал, агrobiogeоcенoз, морфометрический, антисанитарный.

Annotation. The article describes the differences of Rock dove from other pigeons in the conditions of Bukhara region, meeting places, behavioral response, nest location, nest building, nest components and morphometric dimensions, breeding care during egg laying and heating, give information on the biological properties and importance of chickens, such as opening, size, nutrition and food species.

Key words: egg, nest, chick, bird, biology, ecology, areal, agrobiogeocenos, morphometric, unsanitary.

Kirish. Tur xilma-xilligi bo'yicha qushlar umurtqalilar orasida ikkinchi o'rinni egallaydi. Qushlarni areal hududlarida tarqalishi, biologiyasi va ekologiyasini tadqiq qilish, ularni agrobiogeotsenozlarga, qishloq, shaharlarga jalb etish, muammoli turlar sonini boshqarish, muhofaza qilish chora-tadbirlarini aniqlash dolzarbdir. Ko'k kaptar Janubiy Yevropa, Shimoliy Afrika, Osiyoda, jumladan, O'zbekistonda cho'l va dashtlardan tortib baland qorli cho'qqilargacha, shaharlarda tarqalgan [7,167].

Buxoro viloyati agrotsenozlarida ko'k kaptar keng tarqalgan. Ammo bu qushning biologiyasi kam o'rganilgan [1, 60-69; 6, 129-131]. Shuni e'tiborga olib ushbu maqolada 2008-2021 yillarda ko'k kaptar biologiyasi bo'yicha o'tkazilgan kuzatishlar, to'plangan ma'lumotlarga asoslangan holda fikr, mulohazalarimizni keltiramiz. Buxoro viloyatida ko'k kaptar biologiyasi va xo'jalik ahamiyatini o'rganish insonlar va ko'k kaptarlar o'zaro munosabatlarini, ularning ahamiyatini, jalb etish yo'llarini, muhofaza qilinishini, aniqlashga doir tavsiya berish.

Tadqiqot usullari. Ko'k kaptar biologiyasini o'rganishda, statsionar kuzatishlarni amalga oshirishda G. A. Novikov (1949), A. S. Malchevskiy (1981) metodlariga asoslanildi. Ko'k kaptarning 100 ta uyasi topildi, 46 ta tuxumlari, 34 ta polaponlari o'rganildi. Yana bir qancha kuzatishlar ham amalga oshirildi.

Material va natijalar. Ko'k kaptar O'zbekistonda, jumladan Buxoro viloyatida keng tarqalgan o'troq qushdir. Bu qush ko'rinishidan viloyatda uchrovchi boshqa kaptarsimonlardan xiyla yirikroqdir. Fe'l-atvori ancha murakkab bo'lib, o'z arealini kengaytirmoqda.

Ko'k kaptarni boshqa kaptarsimonlardan ajratishda faqat gavdasining bir oz yirikligi, yorqin rangi emas, balki qanotida qora yo'llar ko'pligi, dumida oq yo'llar bo'lmasligi ham katta rol o'ynaydi. Shunga qarab ancha uzoqdan ham uni tezda tanib olish mumkin. Yil davomida bu qushni Buxoro viloyati qishloq, shaharlarida, yo'llar atrofidagi daraxtzorlarda, agrotsenozlarda uchratdik. Ko'k kaptarning seroblik darajasi (soni) shaharda, qishloq agrobiogeotsenozlarda ancha farq qiladi.

Bu qushning sayrashi ikki-uch bo'g'inli bo'lib-"g'u-g'uu, g'u-g'uu-g'uuv" tarzida yilning deyarli barcha oylarida eshitiladi. Faqat ko'k kaptarlarning serobligi martdan oktabrgacha ko'proq bo'ladi va noyabrdan to fevralgacha ularning tovushini kamroq eshitish mumkin.

Qish qattiq kelgan 2008 yilda esa, ko'k kaptarlarning sayrash rejimi ancha o'zgardi. Qish oylarida ular sayramay qo'ydi, hatto havoning sovuqligi tufayli yerda qorning uzoq saqlanishi natijasida ularning nobud bo'lish holatlari ham kuzatildi. Masalan, Buxoro viloyat markaziy madaniyat istirohat bog'ida ochlikdan 2 ta *Columba livia*, 6 ta *Corvus frugilegus*, 4 ta *Acridotheres tristis*, 14 ta *Fringilla coelebs*, 1 ta *Fringilla montifringilla*, 1 ta *Parus bukharensis*, 1 ta *Sturnus vulgaris*, 1 ta *Streptopelia senegalensis* nobud bo'lganini ko'rdik.

Dastlabki sayrashini fevral oyining birinchi dekadasidan (20.02.2009; 18.02.2010; 15.02.2011; 26.02.2012; 22.02.2013; 02.03.2014; 27.02.2015; 13.02.2016; 21.02.2017; 04.03.2018; 05.03.2019; 17.02.2020; 04.02.2021) mart oyining birinchi dekadasigacha qayd etdik.

Uya qurishdan oldin ko'k kaptarlar ham boshqa turlardek juft hosil qiladi. Bu davrda ular bir-birini quvib uchadi, ba'zan tumshuqlarini bir-biriga tekkizishi, "g'uu-g'uu" deb o'ziga xos tovush chiqaradi, qanotlarini gavda orqa tomoniga qo'ngan kapalak qanotidek taxlab tez yurishi, qisqa masofaga uchishi, turgan joyida boshini yerga quyi solib "g'uru-g'uru, tqg'g'g'-tqg'g'g'" tarzida sayrab aylanishi, shishib xurpayishi, biri-ikkinchisini ustiga chiqib 3-5 sekund turib qolishi, bir-birini taqib qilib uchib ketishi kabi fe'l-atvorini mahorat bilan namoyon qiladi. Turli sharoitlarda uning 100 ta uyasini topib o'rgandik.

Buxoro viloyati sharoitida ko'k kaptarlar uyalarini qurishda asosan insonlar tomonidan bunyod qilingan turli binolarning tomidan, ayvonlar peshtoqidan, tarixiy obidalar ichki qismidan, qisman boshqa qush (Buxoro shahri "Mirdo'stim" ko'chasi chinor daraxti zag'izg'on uyasidagi tuxum bosayotgan ko'k kaptar (05.04.2009), Buxoro sport majmuasi ayvon peshtoqi zag'izg'on uyasidagi tuxum bosayotgan ko'k kaptar (02.04.2010)) larning uyalaridan foydalanadi. Uya (n=11) larning yerdan balandligi 18,4 (2,9-30,0) metr. Uyalarning yerdan balandligini ortishi zamonaviy ko'p qavathi uylarning ko'payishi va ularda ko'k kaptarlar uyalashi bilan tushuntiriladi.

Zag'izg'on eski uyalaridan foydalanishda ko'k kaptarga nisbatan zag'izg'on (agar uya yaxsi saqlangan bo'lsa) va mayna, qisman cho'l sog'i hamda qumri kabi turlar raqobatda bo'ladi. Tabiiy sharoitdan kelib chiqib, bu turlararo raqobatda ko'k kaptarlar ba'zan yutsa, ba'zan yutqazadi. Ba'zida ko'k kaptarlar yil oshgan yoki oldin foydalanilgan o'z uyalaridan ham takror foydalanadi. Uyami qurushda ikkala jins faol ishtirok etadi. Qurilish muddati ba'zan bahorning kelish vaqtiga, ob-havoga bog'liq holda 95 soatgacha vaqt talab etadi.

Bir ob'yektda odatda ko'k kaptarning bir jufti uya quradi. Ba'zida 4-7 jufti, ahyon-ahyonda ob'yekt katta bo'lsa, uyami joylashtirish uchun boshqa qulay joy tanqis, oziqa miqdori ko'p va insonlar ta'siri kam bo'lsa 16-21 juftgacha ko'k kaptarlar uya quradi hamda foydalanadi. Misol uchun 30.05.2010 yil Jondor tuman "Qaldirg'och" bolalar bog'chasi hududidagi binolar tomidan ikki holatda ko'k kaptarning 16-21 uyasi qayd qilindi. Ko'k kaptarlar uyasini qurishda asosan 100 metr radiusda tevarak-atrofdagi olma, o'rik, qaroli, gilos, oddiy qarag'ay, kaliforniya teragi, tol, ligustrum, shuvoq, sho'ra, ajriq, sholg'om, yantoq, beda, tuyatovon, arpa, bug'doy, qirq bo'g'im, qamish, yovvoyi supurgi, madaniy supurgi, kabi o'simliklarning turli qismlaridan, kamdan-kam hollarda sintetik iplardan hatto o'zining kontur pat va parlaridan ham foydalanadi.

Qush uya xom-ashyosini o'zi qazigan 3,5 sm.li chuqurchaga joylashtiradi. Uyasi ko'rinishidan oddiyliigi, yassiligi, g'ovakligi, uya materialining ko'p bo'lmasligi bilan xarakterlanadi. Lycophasimon shaklli. Ba'zan tuxumli uyaga qaraganda uya joylashgan substratni ko'rish mumkin.

Ko'k kaptar uyasining xom-ashyosi va ularning o'lchamlari, vazni sharoitga hamda mavsumga, uyalash muddatiga bog'liq holda o'zgaruvchan bo'ladi. Ko'k kaptar uyasining morfometrik

o'lchamlari quyidagicha: uyaning chuqurligi ($n=57$) 48,9 (29,0-70,0) mm., eni ($n=61$) 208,9 (150,0-500,0) x 208,5 (134,0-450,0) mm., tubining ichki eni ($n=39$) 110,3 (81,0-146,0) mm., bo'yi ($n=2$) 80,0 (80,0) mm., devori qalinligi ($n=15$) 65,8 (15,0-110,0) mm. massasi ($n=17$) 58,6 (23,5-140,1) g. Yuqoridagi raqamlarning ko'rsatishiga ko'ra uya o'lchamlarida ham maxalliy, ham yakka tartibda o'zgaruvchanlik borligi bilinadi.

Uya qurilishi tugagach, unga oq rangli, ichki saryuqligi qizg'ish, po'choq sirti asosan silliq ba'zan g'adir-budir, tuxum po'chog'i ($n=9$) 0,43 (0,4-0,5) mm. qalinlikdagi katta-kichik, oval shaklli tuxumlar qo'yadi. Tuxum har kun 1 tadan, ba'zan bir kun tashlab qo'yilar ekan. Uyalardagi tuxumlar soni 2 taga teng. Ko'k kaptar tuxumlari morfometriyasiga oid ma'lumotlar quyidagicha: tuxum ($n=46$) ning uzunligi 36,8 (23,7-41,3) mm., eni 28,1 (17,5-30,2) mm., uchki eni 18,5 (12,5-20,6) mm., tubini eni 22,5 (14,5-25,6) mm., vazni 15,9 (12,4-19,6) g. tuxumlarni asosan urg'ochi ko'k kaptar bosadi, isitadi.

Tuxumlarni o'lchash vaqti ko'k kaptar o'ziga o'rganuvchini yaqinlashtirish masofasi kattaligi bilan boshqa kaptarsimonlardan farq qiladi. Erkagi esa, uya ($n=7$) dan 8,3 (2,0-17,0) metr uzoqlikda urg'ochisini muhofaza qilib, uni atrofdagi vaziyat bilan bog'lab turadi. Turli tashqi xavflar kamayganda yoki quyosh botgach uyasiga yaqin keladi. Tuxum bosish jarayoni 17 kun davom etadi. Shu davrning 13-15 kunlarida tuxum po'choqlarida dars ketish holatlari ko'zga tashlanadi. Bu hodisa tuxumlardan jo'jalar chiqishi uchun harakatlanayotganini bildirishi mumkin.

Jo'jalarning ko'rinishi, qiyofasi, rangi o'zgarib boradi. Dastlab ularning tumshug'i uchi, timoq uchlari och tusda bo'ladi. Tana yuzasida sariq va timiq sariq embrion puxlari bo'lib, ayrim joylari: ko'zlari, quloqlarining atrofida, tumshug'i, oyoq panjalari, bo'yining pastki qismi bo'ylab patsiz joylari ham bor. Jo'jalarning ko'zlari ojiz, quloq teshiklari yopiq bo'ladi. Ular tuxumdan chiqqandan keyin 3-4 kunligida ko'z, quloq atroflarida qoramtir tusli patchalarning murtagi, qanoti, dumida ham pat o'siqlari namoyon bo'ladi.

Keyinroq 5-6 kunligida eshitish yo'llari, ko'zlari ochiladi. Jo'jalar tashqi ta'sirlarga javob bera boshlaydi, ya'ni xurpayish, axlat tashlash, titrash, o'zini orqaga tashlab psish, tumshuqlarini bir-biriga urib qirs-qirs ovoz chiqarish, uchishga va cho'qishga urinish, panjasini qisishi, tez yurib qochishga urinishi, tez-tez nafas olish, uyadagi xaslarni changallash, boshini, oyoq panjalarini, tumshuqni harakatga keltira oladi.

Endi qanotidagi qoquv patlarining, dum patlarining uchi yorilib, eshilib, mo'yqalamni eslatuvchi tutamlar hosil bo'la boradi. Tumshuq, oyoqlari, timoqlarining rangi tasi quyruqlasha boradi. Jo'jalar qanotlarini sekin yozib, boshini tik saqlaydi, tez-tez nafas oladi. Hayotining 7-8 kunligiga kelib, qanoti, dumidagi pat velpig'ichi kattalashib qoladi.

A

B

C

D

E

F

G

H

I

J

Rasm. Ko'k kaptar ko'payish sikliga doir olingan tasvirlar

- Izoh:** A. Ko'payishdan oldingi ko'k kaptar oilasi;
 B. Tuxum qo'yishga tayyor uya;
 C.D. Uyaga qo'yilgan birinchi va ikkinchi tuxumlar;
 E. Tuxum bosayotgan ko'k kaptar;
 F. Tuxumdan chiqqan ko'k kaptar jo'jasi va uning tuxumi;
 G. 2-3 kunlik ko'k kaptar jo'jasi;
 H. 12-13 kunlik jo'jalar;
 I. 15 kunlik jo'ja;
 J. Voyaga yetgan, biroq ko'payishga kirishmagan ko'k kaptar;

Tanasining yuzasi bo'ylab, kontur patlar yaxshi rivojlanganligi bois, tana patlar bilan yaxshi qoplanadi. 10-12 kunligida ular hali ham ucha olmaydi, ammo ancha harakatchan bo'ladi. Keyinroq jo'jalar 14-15 kunlik bo'lganida ota-onalariga o'xshab qoladi, uyadan uchib chiqishga harakat qiladi. Biroq yana 3-4 kun ular ota-onalari panohida bo'ladi. Shundan keyin uyani tark etishadi. Yuqorida ko'k kaptarning ko'payish sikliga doir tasvirlar keltirilgan.

Lekin yana bir necha kun qush bolalari uyasiga bog'liq bo'ladi, dam oladi, tunaydi va h.k. Shunday qilib, Buxoro viloyatida ko'k kaptarning tuzumli uyalarini martdan boshlab to dekabrgacha uchratish mumkin. Ob-havo bilan bog'liq holda ular ba'zan kuz faslida ham yoxud erta bahorda ham uchish harakatlarini namoyon etadilar.

Ko'k kaptarlar asosan donxo'r qush. Ammo, yilning mavsumlarida ularning ozuqa spektri, joyi o'zgarishi mumkin. Chunonchi, bahor, yozda bug'doy, makkajo'xori, begona o'simliklarning urug'lari, qisman hasharotlarni, kuz va qishda ular oziq-ovqat qoldiqlari, virgin archasi va sharq saurining urug'larini, g'o'za, bug'doy, makkajo'xori, loviya, mosh, no'xat, tariq, sholi, kungaboqar, javdar, uzum, olma, o'rik, behi, yeryong'oq ekilgan dalalar, bozorlar, qabristonlar, molxonalar, qarg'alar tunash joyidagi qusqilarni tutilaydi, aholi turar joylari, axlatxonalar, ko'chatsonalardan don-dum topib yeydi. Qattiq oziqalarni iste'mol jarayonini yaxshilash uchun ba'zan tosh, shisha, temir parchalarini yutadi.

Oziqlanishda *Accidotheres tristis* (8,0 (n=8) (2,0-23,0) ta), *Columba eversmanni* (1,0 (n=3) (1,0) ta), *Streptopelia senegalensis* (3,4 (n=5) (1,0-7,0) ta), *Pica pica* (4,5 (n=8) (1,0-10,0) ta), *Passer montanus* (17,1 (n=7) (1,0-38,0) ta), *Larus ridibundus* (10,0 (n=1) (10,0) ta), *Corvus fragilegus* (53,2 (n=6) (1,0-150,0) ta), *Corvus cornix* (5,0 (n=3) (2,0-11,0) ta), *Fringilla coelebs* [5, 346] (4,0 (n=4) (2,0-8,0) ta), *Sturnus vulgaris* (30,0 (n=1) (30,0) ta), *Streptopelia decaocto* [2] (4,4 (n=14) (1,0-16,0) ta), *Apus apus* (30,0 (n=1) (30,0) ta), *Parus bukharensis* (3,0 (n=1) (3,0) ta), *Passer indicus* (3,0 (n=2) (1,0-5,0) ta), xonaki kaptar (2,0 (n=4) (1,0-3,0) ta), xonaki parrandalar, chorva mollari ko'k kaptar atrofida borligi qayd qilindi.

Ko'k kaptar madaniy o'simliklarning donlari, mayсалari bilan oziqlanib, sport maydonlarida, bozorlarda oziq-ovqat sotiladigan rastalar atrofida, xiyobon va istirohat bog'laridagi o'tirg'ichlar ustida, xonadonlarda uchrab, ba'zan antisaniitariya bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqaradi.

Madaniy yodgorliklarimizdan tunash, dam olish, oziqlanish, ko'payish uchun foydalanishi ularning yemirilishiga sababchi bo'ladi. Tanasida parazitlarni tashishi ularni tarqalishiga sababchi bo'ladi. Xonaki parranda va chorvo mollari oziqasiga sherik bo'ladi.

Chiqindilar, oziq-ovqat qoldiqlari bilan oziqlanib, sanitarlik vazifasini bajaradi. Oziq zanjirida ahamiyatga ega. Axlati fosforga boy, tuproqqa aralashib, umumdorlikka ta'sir etadi. Uya qurishda begona o'tlarning tana qisimlaridan foydalanib, ularni tarqalishini chegaralaydi.

Xulosa. Keyingi vaqtlarda turar joylarni o'zgartirish, odamlar, daydi mushuklar hamda toshqirg'iy tomonidan ko'k kaptar soniga ta'sir bo'lmoqda.

Ko'k kaptar o'ziga xos ovozi, chiroyli qush. U turli go'shalarda o'z o'rniga ega, tabiatning ajralmas qismi. Shuning uchun uni mahofaza qilish, qish mavsumida noqulay ob-havoli sharoitlarda ularga ovqatlanish joylarini yaratish, oziqlantirish maqsadga muvofiq.

Ko'k kaptar biologiyasini o'rganish davrida aniqlandiki, bu qush yerga tushgan bug'doy, makkajo'xori, arpa, sholi, no'xat, tariq donlari, begona o'simliklar urug'i bilan oziqlanadi, ba'zan aholi ancha gavjum joylar (bozor, xiyobon, istirohat bog'lari) da hamda, madaniy-tarixiy yodgorlik majmualarida antisaniitariya holatni hosil bo'lishida, turli ektoparazitlarni tashilishi, tarqalishida ishtirok etishi mumkin.

Turli chiqindilar, oziqa qoldiqlarini iste'mol qiladi. Go'ngi fosforga boy, tuproqni mineral bilan boyitadi. Ana shu xususiyatlari bilan turli statsiyalarda, inson ekologiyasida ijobiy rol o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Бакеев С. Б. Птицы агрозоооценоза ландшафтов аграрной зоны Узбекистана//Д.б.н., дис.-Бухара: 1994.-С. 567.

2. Doziyevov B. N. Materials on the biology of *Streptopelia decaocto* Friv 1838 in Bukhara region//ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal-India, Vol. 11, Issue 2, 2021.DOI:10.5958/2249-7137.2021.00313.x.

3. Матвеевский А. С. Орнитологический экскурс. Л.: ЛГУ, 1981.-С.296.

4. Носовский Г. А. Полевые исследования экологии наземных позвоночных животных. М.:1949.-С.283.

5. Collins "Bird GUIDE" //Colorgraphic, Milano Printing: Graphicom, 2006 Printed in Italy 400.

6. Холбова Ф. Р. Бухоро шаҳри қушларининг фаунаси, жамъаси ва экологиси//Б.ф.н., дис.-Бухоро, 2000.-Б.158.

7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жид. Комсомол-Мирасқуш. Тahrir хайъати: М. Аминов, Т. Давлатов, Т. Додиева ва б. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий маркази, 2003.-704 б.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ

№8 (79)
2021 й., август

Ўзбекча матн муҳаррири:

Русча матн муҳаррири:

Инглизча матн муҳаррири:

Мусалҳих:

Техник муҳаррир:

Рўзметов Дилшод

Ҳасанов Шодлик

Мадаминов Руслан, Ламерс Жон

Урозбоев Абдулла

Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теринга берилди: 12.08.2021
Босишга рухсат этилди: 19.08.2021.
Қоғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.
Ҳажми 20 б.т. Бувортма: № 10-Т

Хоразм Маъмун академияси нашрилик бўлими

220900, Хива, Марказ-1

Тел/факс: (0 362) 236-20-28

E-mail: matn-axborotnoma@academy.uz

xiva_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18